

MUSEN ARNASATIK GOI-ARNASARA, EUSKAL LETRETAN BARRENA

Ana Mª Toledo Lezeta euskaltzainaren *sarrera-hitzaldia*

Euskaltzainburua,
euskaltzainkideak,
agintariak,
antzuolarrak,
etxekoak,
lagunak,
jaun-andreak.

«Oñetaco lurrau jabilt icara» (1). Deiadar hori egin zuen Ozaetako San-txa Otxoa andreak, Debarro honetan, senarra hil ziotenean. Senarra, Artazu-biagako Martin Bañez zuen, eta oñaztarrek hil zioten, Arrasatetik Garagarza-rako bidean, 1464. urte inguruan. Andreak eresi bat egin zuen orduan, heriotzak eragindako mina adieraziz; eta, besteak beste, bertso-lerro hori era-bili zuen.

Nik ere, Debarro honetan, oinetako lur hau dabilkit ikara, Ozaetako San-txa Otxoak bezala, bost mende eta erdi geroago. Bestelakoa dut, jakina, ika-ra-sortzailea. Hark, senarraren heriotza odoltsua zuen eragile; nik, Juan San Martinen heriotzak hutsik utzitako aulkia hartzearen erantzukizuna.

Hamazazpi urteko mutil gaztea zen Juan San Martin 1939an, noizbait amaitu zenean Gerra Zibila deitu dena. Gerra horrek markatuko zuen haren gaztaroa. Aurretik, makina bat liskar eta gatazkak bitan banatua zuen gure he-rria: oñaztar eta ganboar, agramondar eta beaumontar, kalbindar eta katoliko, karlista eta liberal, zuri eta gorri... Hala ere, aurrera egin du Euskal Herriak. Etorriko dira Iparraldera mundu-gerra, eta Hegoaldera gerraosteko gosetea, kartzelak, atzerriaratu beharra... eta euskarazko adierazpenaren isilaldia. Baina etorriko da, 1950-1960ko hamarkadan, berreraikitzen hasteko aukera txiki bat ere. Eta nekagaitz helduko dio Juan San Martinek egiteko horri.

(1) MICHELENA, Luis: *Textos arcaicos vascos*, Ediciones Minotauro, Madrid, 1964, 91. or.

«Euskalduna naiz, eta nahi dut nire herriak euskaldun iraun dezan. Ta, ez da asko eskatzen dudana: gizon guztientzat eskubide berdina, ta herri guztientzat ere hori berori» (2).

Horra hor, bi esaldi labur horietan, haren ikurritz finko eta tinkoa. Egurenaren ordu guztiak gutxiegi zituen lanerako. Gaur, espezializazioaren garai honetan, mirespena sortzen du ikusteak zenbat jakintza-alor landu zituen: etnografia, herri-arte, literatura... Eta, aisiaren kultura honetan, begirunea besterik ezin eragin dezake euskal adierazpenaren sustatze-lanari eman zizkion ordu kontaezinak, bertsolari-txapelketak antolatzen, alfabetatze-kanpainak eta gau-eskolak sortzen, idazle gazteei laguntzen...

Oso hamarkada zailak dira 1950-1960koa eta hurrengoa: diktadura frankistak ezarritako eskubide-murizketa, euskararen agonia-egoera... Juan San Martinek *Anaitasuna* eta *Euzko Gogoa*, *Karmel* eta *Oleriti* aldizkarietan argitaratzen ditu ideiak eta sortze-lanak. Eta 1957an, euskaltzain urgazle hautatu zutenerako, eguneroko bizitzako goiburu zuen –eta hala izango du aurrerantzean ere– Hizkuntzaren Akademiaren goiburua: «Ekin eta jarrai». Nonahi eta zernahitan erabili behar da euskara, iraungo badu. Behar horri erantzuteak egiteko franko sorrarazten zuen. Baina hamarkada horietako zailtasunak ez datoz hortik soilik. Tartean baita belaunaldien arteko haustura ere, kudeaketa-lan kopilatsua eskatuz. Lan horretan eman zituen San Martinek bere onenak. Gaur, gaindituak dira orduko hainbat auzi: dela euskaraz argitaratu ahal izatea, dela euskara batuaren ereduarena, dela euskara eguneratu beharra... Beste batzuk dira gaurko erronkak, baina San Martini eta beste zenbaiti esker: beren garai-ko erronkei erantzunez, bidegileak izan eta bideak ireki zituztelako. Beraz, nola ez sentitu oinetako lurra ikaran, horrelako bidegile batek ondo betetako aulkiaren aurrean? Jaso dugun formazioaz eta eskuratutako esperientziiaz saiatu beharko gaurko geure erronkei erantzuten.

Juan San Martinek eta euskalgintzan ziharduten garaikideek ere ikaran sentitu zuten oinetako lurra. Haustura batek eragina zen lurrikara. Bertan behera baitatoz, 1950-1960ko hamarkadan, ordu arte euskal letrek izandako oinarrri erlijiosoak eta ideologikoak.

* * *

Hiru indar nagusik bultzatu dituzte euskal letrak XX. mendeko bigarren erdia arte: Antzinateak, Jainkoak eta herriaren izaerak. Bestela esanda, Errenazimendua, Kontrarreforma eta Erromantizismoa izan ditu euskal idazkuntzak hauspo. Errenazimenduak Antzinatea itzultzen ditu begiak, grekolatindar Antzinatea pizteko eta norbere herriaren Antzinatea aurkitzeko. Kontrarrefor-

(2) «Euskaldun zertako?» galderarekin ari dela esana. Antton Narvaizak aipatua: *Bidegileak. Juan San Martin (1922-2005)*, Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia, Vitoria/Gasteiz, 2005, 20. or.

mak Jainkoarengan ipintzen ditu begiak; eta Erromantizismoak, banakotua dagoen hartan, dela gizabanako mailan, dela giza komunitate mailan. Euskal letrak, Errenazimenduaren indarrak bultzaturik, grekolatindar Antzinateko musak aurkitu zituzten; eta norbere Antzinateko hizkuntza: euskara; eta historia, baina erdaraz. Kontrarreformak bultzaturik, eliz liburua ondu zuten; eta Erromantizismoaren magalean, giza taldearen izaera berezia adierazi.

Hiru indar nagusi horiek eman diete euskal letrei jarraitutasuna, XX. mendearen erdia arte. Indar horietakoren batek eraginik, musa profanoa, musa dibinoa edo euskal komunitatearen berezitasuna izan du inspiratzaile euskal idazleak. Dena den, musa profanoaren argipean idatzi duenean ere, ez du berau izan obra osorako argi bakarra; ez baitu amaitu musa dibinoaren argipean neurtitzen batzuk egin gabe. Euskal letrak, beraz, uste sendo baten gainean eraiki dira: Jainkoak deabrua garaitu zuela jakiteak emandako ziurtasunaren gainean. Ziurtasun horren gainean idazten da –ezbairik gabeko uste sendo horren gainean–, harik eta XX. mendearen bigarren erdian auzitan jartzen den arte. Abagune egokia izan daiteke gaurkoa, mugarri horretarainoko euskal letreren habeak eta zutabeak azaltzeko eta printzipioen haustura zedarritzeko.

* * *

O heuskara, lauda ezak Garaziko herria,
zeren hantik ukhen baituk behar duian thornua (3).

Bernard Etxeparek ez die musei deitzen. Ez du horien beharrik euskarari behar duen tornua emateko. Hurbilago eta eskuragarriago du Garaziko herria. Garaziko herriak eragindako etorriarekin iragaziko du euskara idazketa-
ren iragazitik, musen zainetatik elikatu gabe eta Errenazimenduko poetek gogoz zerbitzatutako Andreen laguntzarik gabe. Bete-bete helduko dio, hala ere, Errenazimenduak oinarritzaren artean kokatutako zereginari: hizkuntza idatziz emateari. Herri-hizkuntzek ezinbesteko baldintza zuten hori, hizkuntza landu bihurtuko baziren.

* * *

Nafarroatik Arabara

Baina XVI. mendean bertan, Etxepare behe-nafarraren lana ez ezik, aipatu beharrekoak dira Nafarroa Garaiko hiru euskal idazlerenak ere. Izan ere, Nafarroa Garaikoa izan daitekeen egile ezezagun batek paratzen du «Gure Principe don Henrrique Iaunari» (4); Juan de Amendux goi-nafarrak ontzen du

(3) ETXEPARE, Bernard: *Linguae Vasconum Primitiae*, Euskaltzaindia, Bilbo, 1995, 118. or.

(4) HARITSCHELHAR, Jean: «Une poésie basque du milieu du XVIème siècle (1554) célébrant la naissance de Henri III de Navarre (le futur Henri IV)» in *Piarres Lafitte-ri omenaldia*, Iker-2, Euskaltzaindia, Bilbo, 1983, 259-267. orr.

«Hemen naça orçiric» eresia (5); eta Juan de Undianorena da kantutegi bat (6) eta, agian, «Miserere» salmoaren itzulpena bertsoz emana ere (7).

Undianoren kantutegiak baino suerte hobea izan du Juan Pérez de Lazarraga arabarraren eskuizkribuak; 1567. urte inguruan izan zen idatzia eta 2004an aurkitua. Artzain-eleberri bat eta hainbat koplak jasotzen ditu, nahiz eta tamalez osorik egon ez. Hala ere, argi dago Errenazimenduko idealak jarraitzen dituela. Artzain-eleberriko pertsonaiak –Sirena, Silbero, Silbia, Doristeo...– edo Cupido eta Marte jainkoak, Lazarragak ez ditu aurkitu ez Arabako ipar-ekialdean, ez Araban, ez Euskal Herrian. Ez horiek, eta ez koplaren bateko Medea edo Jason ere. Baina euskal kulturaren osagai dira; horien bidez hartzen baitu euskarak parte, Europako beste hizkuntza batzuekin batera, Antzinateko kulturaren pizkundean. Ideal berberak eta eredu klasiko berberak inspiraziotzat izateak halako europeismo bat sorrarazi zuen, ezaugarri nazionalen adierazpena eragotzi gabe. Errenazimenduko poetikek Aristotelesen poetika dute gidari; eta, jakina denez, Aristotelesek imitazioa jotzen du artearen oinarritzat. Aristotelesek emandako aginduak jarraitzeaz gainera, Horazioren prezeptibaren esanetara daude. Errenazimenduko poetikek uste sendo bat dute euskarri: Antzinakoek lortu zutela arteen ulerkuntza egokia, arteen lantze eta interpretazio behin betikoa. Eta humanistek hartu dute Antzinateko kultur ondarearen oinordetza. Errenazimenduko gizakiak eskura ditu grekolatindar munduak bere idealak adierazteko erabilitako ereduak; eta uste du ez dagoela idazlan artistikorik burutzerik maisu zaharren ildoetatik kanpo. Grekolatindar Antzinateko egileak dira ezbairik gabeko ereduak; eta, hauekin batera, italiar literatoak eta guztion imitazioz beste hizkuntzetara hedatuz joan dena. Lazarragaren eskuizkribuak erakusten duenez, XVI. mendeko euskarak ere parte hartu zuen orduko europeismoan, ideal eta eredu bereberei jarraituz.

(5) Ik. SATRUSTEGUI, José M^a: «Hallazgo de una elegía vasca del año 1564», *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País*, 19, 1963, 63-85.orr.

(6) Honela diote Estornes Lasa anaiek, 1600 urteko urtarillaren lauan datatutako berriei buruz: «Pues bien: este Juan de Undiano fue, además, un gran lector de autores antiguos y modernos. En la lista de libros, que figura en el inventario de bienes que se levantó con motivo de uno de esos pleitos figuran, (...), y... dos “Cancioneros”».

Uno de los cancioneros lo completa con la explicación “libro de mano”, y más adelante figura en la lista “un libro Cancionero, de mano, en vascuence”. ESTORNES LASA, Bernardo y Mariano: «Un cancionero vasco del s. XVI en Obanos», *Fontes Linguae Vasconum*, 5, 1970, 231. or. Aurreraxeago, 1789ko testamentuak jasotakoa eransten dute; hau, Undianok 1633an egindako jatorrizkoaren kopia da: «Item dijo que ha compuesto muchos versos en bascuenz y algunos en romance en materia moral y espiritual» (232. or.).

(7) Aurreko oharrak dioenez, bertso ugari egin zituen. Eta hauetako bakar bat ere ez ezagutzeak darama Antonio Unzueta, hain zuzen, Undiano jotzera «Miserere» salmoaren itzultzailetzat. Itzulpen hau, Madrileko Liburutegi Nazionalean aurkitu zuen Unzuetak, *Ms. 2.058* katalogo-zenbakidunean, 246-247 folioetan, XVI. eta XVII. mendeetako beste zenbait dokumenturen artean. UNZUETA ECHEBARRIA, Antonio: «Nuevos datos sobre el reformador de eremitanos y poeta vasco Juan de Undiano», *Fontes Linguae Vasconum*, 39, 1982, 329-337. orr.

Euskal Herriko Errenazimenduak garaiko pentsamendutik ernetako fruituak eman zituen. Uste hori sendotzen du Lazarragaren eskuizkribuaren aurkikuntzak. Fruitu gutxi eman zuela euskarak? Kopurua bezain esanahitsua da, ordea, euskara idatziak bereganatutako esparruen nolakotasuna.

Beraz, Errenazimenduan herri bakoitza bere Antzinatea begira jarri zen. Antzinate horretan aurkituko zuen izateko arrazoia eta hala erakutsiko zien gainontzeko herriei herri-duintasuna. Euskaldunak, orduan, euskara aurkitu eta plazaratzen du. Hala utziko du agerian

«mundo guzietara berze lengoajiak bezala hain eskribatzeko hon dela».

Hala erantzungo dio Etxeparek, 1545ean,

«Eta berze nazione orok uste dute ezin deus ere eskriba daiteiela» (79. or.) hari.

Hitzaurrean ez ezik, kopletan ere adierazi zuen euskara idatziz emateko arrazoia. «Sautrela»n dio nola egin duten «Prinze eta jaun handiek orok haren galdia», azalduz «eskribatuz hal balute ikhasteko desira» (118. or.).

Hiperbolea da, noski, *orok* hori. Baina lizentzia literarioetara jo gabe idatz zezakeen gainerakoa. Izan ere, printzeek egina zuten euskararen galdea. Hala, Carlos V.a enperadoreak (Gante 1500–Yuste 1558). XVI-XVII. mendeetako historialariek diotenez, euskarazko hitz batzuk ikasi zituen. Eta gogoko ere ba omen zuen euskaraz egitea (8). Etxeparek, agian, beste printzeren batzuk izango zituen gogoan; baina Carlos V.a ere izan zezakeen; 1530. urtea arte eduki baitzuen honek Behe Nafarroa okupatua.

Baina, printzeek gain, jaun handi edo jaun ikasiek ere egina dute euskararen galdea. Etxeparek bere obra argitaratu aurretik, esaterako, Arnold von Harff alemanak, Torres Naharro gaztelarrak (9), François Rabelais frantsesak, Lucio Marineo Siculo sitziliarrak edo Gaspar Gómez de Toledo gaztelarrak.

Hala, Arnold von Harff alemaniar zalduna, 1496-1499 urteen artean egindako erromesaldietan, Euskal Herrian ere izan zen; eta, erromesaldi horien be-

(8) Halaxe dio Lope de Isasti doktoreak, 1625ean idatzitako historian. Jakin-minaz ikasiko omen zuen, edo kapilaua, aitor-entzulea eta sendagilea euskaldunak zituelako. Ik. *Compendio historial de la M.N. y M.L. provincia de Guipuzcoa*, Ignacio Ramon Baroja, S. Sebastian, 1850, 168. or. 1588. urte aldera idatzitako Ibarguen-Cachopinen *Crónica general Española y Sumaria de la Casa Vizcaynan* Sorabilako bi kaparek Carlos V.ari euskaraz egindako agurra eta eskaera jasotzen da. Ik. MICHELENA, Luis: *Textos arcaicos vascos*, 106-107. orr.

(9) LEGARDA, P. Anselmo de: «Primera frase vasca impresa conocida en Torres Naharro, 1513», *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*, año 7, 1951. «La he hallado en la comedia de Torres Naharro titulada *Tinelaria* y reza así: “¡Bay, fedea!”», 41. or. Handik zortzi urtera eransten du: «Las primicias del vascuence impreso no están ya en Torres Naharro: nos las brinda el Marqués de Santillana en sus *Refranes*». Ik. «Primicias del vascuence impreso en el Marqués de Santillana», *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País*, año 15, 1959, 239. or.

rri eman zuenean, euskarazko hiztegitxo bat jaso zuen (10). Rabelais-ek 1532an argitaratu zuen *Pantagruel*; lehenago egina zuen egonaldiren bat, Nafarroako Erregina ezkontideak, Angulemako Margaritak (1492-1549), Pabe eta Nérac-eko Gortean eraturako ingurune intelektualean; eta Panurge pertsonaiaren ahotsera hainbat hizkuntza eramanean zuen; besteak beste, euskara (11). Lucio Marineo Siculo Errege Katolikoaren siziliar kronistak, berriz, 1533an argitaratu zuen hiztegitxo bat, *De rebus hispaniae memorabilibus modo castigatum atque Caesar e maiestatis iussu in lucem aeditum* obran (12); latin-euskara da hiztegia, hoguei eta hamazortzi hitzez, lehen hamar zenbakiez eta ehun arteko hamarrekoez osatua. Gaspar Gómez de Toledo gaztelarrak, bere alde-etik, Peruchoren kanta eta euskaraz esandako hitzen bat jaso zuen, 1536an argitaratutako *Tercera parte de la tragicomedia de Celestina* (13).

Zinez, euskararen galdea egitea ez da amaitzen Etxeparek euskaraz idaztean. Landucci italiarrak *Dictionarium Linguae Cantabrigiae* hiztegia biltzen du 1562 aldera (14); eta Bonaventura Vulcanius flandestar jakintsuak, 1597an (15), Joanes Leizarragarren itzulpenetik hartutako erakuskari bat jasotzen du. Baina, apurka-apurka, urrituz doaz euskararen galdea egiten dutenen testigantzak.

XVII. mendean, bakanen batek galdetzen du oraindik ere, eta bere obran txertatzen du erakuskaria. Mendearen hasieran, kanta bat eta zenbait hitz eramanean zituen Lope de Vega gaztelarrak *Los ramilletes de Madrid* komedia (16). Mendearen lehen erdian, Aita Santu Urbano VIII.ak idatzi bat eskaintzen dio bere lagun Nicolas-Claude Fabri de Peyresc kontseilariari, hau hil ondoren; eta bertako «Panglossian», berrogei hizkuntzatan datoz gorazarreak;

(10) GAVEL, H.: «Un pèlerin de Saint-Jacques au Pays Basque a la fin du XV siècle», *Gure Herria*, 2, 1922, 453-456. orr.

(11) RABELAIS, François. *Pantagruel*, Juan Borja de Quiroga-ren edizioa, Ediciones Akal, Madrid, 1989, 77. or.

(12) Michaellem de Eguia, *Impressum compluti*, Fol. xxi, Cv. Gero, gaztelaniara itzulita argitaratu zuen: *De las cosas memorables de España*, Casa de Juan de Brocar, Alcalá de Henares, 1539. Edizio honetako euskarazko hiztegitxoarentzat, ik. Fol. xxix, dv.

(13) XVI. autoan dago. Perucho pertsonaia ez dabil oso gustura bere lanean; baina euskaraz kantatzen hasten da, beste lanen bat aurkitu bitartean. GOMEZ DE TOLEDO, Gaspar: *Tercera parte de la tragicomedia de Celestina*, Critical edition, introduction and notes by Mac E. Barrick, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1973, 184-185. orr.

(14) Manuel Agudek eta Luis Michelenak argitaratu zuten: *Dictionarium Linguae Cantabrigiae* (1562), San Sebastián, 1958.

(15) *De literis et lingua Getarum siue Gothorum*, Leiden, 1597.

(16) España eta Frantziako infanten ezkontza-hitzarmenak zirela eta, 1615eko udazkenean Irunen izan zen Lope de Vega. Bisita honetan oinarrituz, *Los ramilletes de Madrid* komedia idazten du urte horretan bertan. Ik. *Obras de Lope de Vega publicadas por la Real Academia Española*, Imprenta de Galo Saez, Madrid, 1930, XXVIII-XXIX. orr. Bertan, adierazte eszeniko batean egileak dio: «la música saldrá de vizcaínos, y el baile, de tres vizcaínas, con panderos, y un vizcaíno que los guíe»; eta ondoren, bizkaitar kanta bat jasotzen du eta zenbait euskal hitz esanez jartzen ditu bizkaitarrok (495. orr.).

bat, euskaraz (17). Sor Juana Inés de la Cruz mexikarrak, euskaldun jatorrikoa izaki, 1683ko Gabonetan Mexikoko katedralean kantatu bide zen Gabonkantan, bizkaitar baten ahotsean ipintzen ditu zenbait euskal hitz (18). Aita bergarra zuenez, hurbil samar sentituko zuen mojak euskara.

Beraz, Errenazimendu bete-betean, XVI. mendean, jaun handiek, ikasiek behintzat, euskararen galdea egiten dute; eta laginen bat daramate beste hizkuntza batean (frantsesez, latinez, gaztelaniaz) egindako testura. Baina, galdegileen kopuruak adierazten duenez, lehen interes eta jakin-min hura itzaliz doa poliki-poliki, bai XVII. mendean zehar eta, zer esanik ez, XVIII.en. Hala ere, indarberritu egingo da, berriz ere. XVIII. mendearen bigarren erdian iragaritzen da erromantizismo-aurrea; eta berehala dator erromantizismoa bera. Hain zuzen, mugimendu honetan oin hartuko du jakin-min berriak. Laster azalduko dira beste galdegile batzuk: XVIII-XIX. mendeen arteko mugan bertan.

* * *

Jaun handiek euskaraz idazten dute. Lazarraga noblea zen. Etxepareren estatutu sozialaz gutxi dakigu. Eihalarreko erretore izan zela; datu hori da dokumentu bidez iritsi zaigun bakanenetakoa. Nolanahi ere, Etxepare ez zen izango Euskal Herriko edozein herrixkatak edozein erretoreren mailakoa. Batetik, bere buruan konfiantza handia behar du izan batek, beste hizkuntzetakoek bur-laz hartzen zuten hizkuntzan idazteko. Nor izan behar horretarako. Bestetik, gutxiren esku egongo zen, noski, moldiztegia sortu eta mende batera babesle bat aurkitzea eta liburu argitaratzeko ahalmena. Esaterako, gaztelar literaturako *Poema de Mío Cid* ospetsua bera ezezaguna izan zen 1779 arte (19).

Etxepare eta Lazarraga ez dira, ordea, beren burua euskaraz idazteko gai ikusten duten jaun ikasi bakarrak. Ezagunen artean, hor ditugu Juan de Amédux, Juan de Undiano, Santxo de Elso (20), Betolaza doktorea (21) eta Joanes Leizarraga; eta baita, beren erdarazko historien osagai izan zitezten, kantak eta errefrauek bildu zituzten historiagileak ere. Ezagun hauei, bestalde, ezezagun batzuk gehitu behar: *Refranes y Sentencias comunes en Bascuenceren* (1596) (22) biltzailea, Nafarroako Errege izango zen Enrike III.aren jaiotza os-

(17) *Monumentum romanum Nicolao Fabricio Perescio, senatori aquensi, doctrina virtutisque causa factum* (1638). Idazlan honetako «Panglossia» atalean biltzen diren gorazarreen artean dago «Elogium Cantabricum». Ik. VINSON, Julien: «Quelques anciens textes basques et sur le Pays Basque» in HOVELACQUE, Abel; PICOT, Émile; VINSON, Julien: *Mélanges de linguistique et d'anthropologie*, Ernest Leroux éditeur, Paris, 1880, 196-197. orr.

(18) J. Vinsonen artikulua horretan bertan jasoa. Ik. 197-200. orr.

(19) Tomás Antonio Sánchez-ek eman zuen argitara *Colección de poesías castellanas anteriores al siglo XV*eko lehen liburukian.

(20) Heldu diren berrien arabera, Santxo de Elso ematen du argitara lehen dotrina. Izenburuaren arabera, elebiduna zen (gaztelania - euskara); eta 1561ean argitaratu zen, Amberesko Adrianen etxean, Lizarran.

(21) *Doctrina Christiana en Romance y Bascuence*, Bilbao, 1596.

(22) Amberesko Pedro Porralsen etxean, Iruñean, argitaratu zen.

patzen duen poesiaren egilea, Aresoko otoitzak idatzi zituena (23)... Eta ezin ahaztu, halaber, euskararen galdea egiten duten erdaldunei –Arnold von Harff, Torres Naharro, François Rabelais, Lucio Marineo Siculo, Gaspar Gómez de Toledo, Landucci, Lope de Vegari-eta– euskaraz idatzitako testuak eskuratzen dizkietenak... Izan ere, beren burua euskaraz idazteko gai ikusten zuten ikasiren batzuek emango zizkieten erdaldun horiei euskal testuak.

Euskarazko idazkuntza honetan, bere tartearen izan zuen idazlan profanoak eta garaiko pentsamendua adierazi zuen. Etxeparek, *Linguae Vasconum Primitiae*ko hitzaurrean eta azken bi kopletan, euskara idatzi eta argitaratu eman izana azpimarratzen du. Garai hartako joeraren baitan mamitu zituen Lazarragak ere bere eskuizkribuko artzain-eleberria eta koplak. Produktu urriak dira, baina garaikoak.

* * *

Garaiko pentsamenduaren erakuskari dira, halaber, Juan Martinez de Zaldibia batxillerrak, Esteban de Garibaik, Iburguen-Cachopinek edo Andres de Poza lizentziatuak XVI. mendean egindako idazlanak. Zaldibiak Gipuzkoako historia eman zuen (24). Oinarrizko historiko handiago edo txikiagoak egindako gertaera-kronika da, euskarari buruzko azalpenekin eta jasotako zenbait euskal kantekin-eta osatua. Garibairen lan historikoak ere euskarari buruzko azalpenak ematen ditu, zenbait euskal testu eta kantarekin batera. Garibaik, gainera, bi errefrauz-bilduma ere egin zituen. Iburguen-Cachopinek Bizkaiko kronika egiten dute, eta hiztegi batez eta zenbait euskal testu eta kantaz osatzen. Poza lizentziatuarena da euskararen lehen apologia (25).

Inguruko herriak ere lantegi bertsuetan ari dira: herria osatzen duen giza taldearen Antzinatea aztertu, giza talde horren hizkuntza eta historia azaldu eta goraitu... Hori partekatzen dute giza talde bateko gizabanako guztiek; hor dago giza taldearen zigilu berezia. Norbere herriaren zigilu berezia erakutsi nahi da; izan ere, herri bakoitzak bere nortasunaren jabe, ahalik eta nortasunik duinenaren jabe azaldu behar du gainontzeko herrien aurrean. Agerikoa denez, XVI. mendeko apologista eta historialariak erdaraz baliatu ziren euskararen eta euskaldunen berri emateko eta laudatzeko. Zer gertatzen zen eus-

(23) Aresoko eliz agiritegiko *Constituciones Sinodales del Obispado de Pamplonaea* delakoan (1591) daude otoitzok, eskuz idatzitako orrialde batean; Jose Maria Satrustegik XVI. mendekotzat jotzen ditu. Ik. SATRUSTEGUI, José M^{te}: «Texto vasco del Padrenuestro en versión del s. XVI», *Fontes Linguae Vasconum*, 55, 1990, 37-47. orr. Hurrengo zenbakian, «El Credo en versión vasca del s. XVI» eman zuen (205-228. orr.); eta hurrengoan, beriz, «El Avemaría y la Salve en un documento vasco del s. XVI» (107-129. orr.).

(24) 1564. urte aldera idatzia, 1945ean argitaratu zuen Gipuzkoako Foru Aldundiak *Suma de las cosas cántabras y guipuzcoanas*. Sarrera eta oharrak Fausto Arocenarenak dira.

(25) *De la Antigua Lengua, Poblaciones y Comarcas de las Españas...*, Imprenta de Matias Marés, Bilbao, 1587.

kararekin? Ez zutela gai ikusten kultur edukiak emateko? Erdara zutela kultur hizkuntza? Sumatzen hasia zela errege-dekretuen indarra?

Estatuek emanak zituzten lehen errege-dekretuak. Hasiak ziren hizkuntza ofizialak arautzen, hizkuntza landua –latina– herri-hizkuntzez ordezkaturik. Herri-hizkuntzaren defentsari helduleku desberdinetatik heltzen diote. Xedapen horien indarrari, bestalde, idazkuntza bidez egindako defentsa gehitzen zaio: herri-hizkuntzetan egindako letrak bultzatzen dira, herri-hizkuntzaren duintasunaren alde idazten da, bere erabileraren egokitasunaren oinarri teorikoak jarzen dira...

Berebiziko bultzada politikoak babesten ditu euskararen inguruko hizkuntzak. Babes horren magalean, badute euskarri intelektual indartsurik ere. Frantziako Errege Frantzisko I.ak emandako Villiers-Cotterets-eko Agindua 1539koa da. Jakintsuz inguraturik, gogo biziz ari da sustatzen Isabel Erregina ere letren barrutia. Erregina Katoliko honen aginduz egingo da gaztelaniazko lehen hiztegia (26). XVI. mendearen amaieran, Felipe II.aren bi xedapen datoz: 1583an, hizkuntza arruntean ematea xedatzen du zientzia guztietako heziketa –jakina denez, latina zen goi-mailako irakaskuntza-zentroetako hizkuntza ofiziala–. Handik gutxira, 1588an, beste xedapen bat dator. Honen arabera, eskola-maisu guztiek azterketa eta onarpena gainditu behar zuten irakaskuntza lantegi izan aurretik eta, gainditu ostean, Errege Kontseiluaren baimenaz inprimatutako kartilan bakarrik irakats zezaketen gazteleraz irakurtzen eta idazten (27). Euskara, ordea, bultzada politiko orotatik kanpo gelditzen da. Albreteko Juanak, Nafarroako Erreginak, 1556ko Aginduaren bidez berretsi zuen biarnesaren erabilera ofiziala, baina ez zion ofizialtasunik eman euskarari.

«Parisek ondo merezi du meza bat». Esaldi ospetsu hau egotzi ohi zaio Albreteko Juanaren seme Enrike III.ari. Baina besterik ere merezi bide zuen Parisek edo Frantziako erresumako koroa janzteak: meza ez ezik, amak babestutako biarnesa. Izan ere, erregeak honela esan omen zion Saboiako Carlos Manueli, 1601ean, honekin izenpetutako itun batez Bugeyko hiria bereganatu ondoren:

Il etait raisonnable que, puisque vous parlez naturellement le français, vous faissiez sujets au roi de France. Je veux bien que la langue espagnole demeure a l'Espagne, l'allemande a l'Allemagne, mais la française doit estre a moi (28).

Honenbestez, aldi berean Nafarroako Enrike III.a eta Frantziako Enrike IV.a zenak argi zuen bere hizkuntza egitasmoa. Horiek izaki euskal esparruan

(26) Alonso Fernández de Palencia-ren *Universal vocabulario en latín y romance* (1490).

(27) ROMERA-NAVARRO, M.: «La defensa de la lengua española en el siglo XVI», *Bulletin Hispanique*, 31, 1929, 234. or.

(28) Manuel Alvarek aipatua: «La lengua y la creación de las nacionalidades modernas», *Revista de Filología Española*, 63, 1984, 214. or.

eraturako erresuma bakarreko erregearen hitzak, Aro Modernoan zehar ofizial bihurtuko diren herri-hizkuntzen estatututik at geldituko da euskara.

Hala ere, babes politiko, intelektual eta guzti, herri-hizkuntzek ez zuten berehalakoan lortu, lehenik, latinaren parean jartzea eta, gero, barruti landuetan beroni nagusitzea. Gaztelaniari dagokionez, XVI. mende osoa igaroko du prestigioa eskuratzeko lehian, harik eta XVII. mendearen hasiera aldera sendotasunez finkatzen hasten den arte. Dena den, sendotasunez finkatzeak ez dakar oraindik latina barruti landutako erabilera orotatik baztertzea.

Herri-hizkuntza babestuek borroka hori irabazi ahala, herri-hizkuntzok latinari nagusitu eta sendotu ahala, atzera egiten hasten da euskara; eta ez soilik horiek eskuraturiko erabilera-esparruak lortzeko aukerarik ez izateagatik, baita ere nekez eutsiko dielako ordu arteko erabilera-esparruei, ez bada eliz liburutetan. Soilik, eliz liburua ugalduko da. Gainerakoan, antzeko samar jarraituko du errefrau-bildumen alorrak; auturen baten itzulpena gehituko da eta murritzuko da testu literarioa. Are gehiago: desagertuz doaz euskararen galdea egiten duten jaun handi eta ikasiak. Haize erromantikoak ekarriko ditu berriro.

* * *

Arabatik Zuberoara

*Ezkontidearen hil-kexua
museen kontra*

ANDREAK, luzez zerbitzatu
zaituztet, eta nik hospatu
dut herri hautan zuen izena,
lehen guti ezaguna zena (29).

Hamazazpigarren poema hastera doala, musak ukatzen ditu Arnaud Oihenartek, ezkontidearen hil-kexuan barneratzen hasi aurretik, 1657an idatzitako *Oten gastaroa neurthizetan* idazlan poetikoan. Emaztearen heriotzak eragindako ondorioa da: musek bakarrik utzi dute, noiz eta haien laguntza behar zuten. Luzaroan Andreok zerbitzatu ondoren, espero izandako ordainik gabe gelditzen da. Orduan, zerbitzua amaitu eta beste zerbitzu berri bati ematen dio hasiera. Horrela, koherentzia osoz igarotzen da neurtitz profanoetatik erlijiozkoetara, idazlanari barne-lotura emanez, idazlana ordenatuz eta egituratuz. Museen kontra idatzi aurretik, ordea, hamasei poema ondu ditu haien zerbitzue-

(29) OIHENART, Arnaud: *Euskal atsotitzak eta neurtitzak. Proverbes et poesies basques. Proverbios y poesías vascas*, Patxi Altuna eta Jose Antonio Mujikaren edizioa, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo, 2003, 434. or.

an, eta zerbitzari bakanenetako bezala aurkeztu du bere burua. Oihenartek dio poesia gutxi erne dela lehenaldian musen inspirazioz. Agian, berak paratutako hamalauko bakarrean laudatzen duen Zalgize poeta ezkutatuko da «guti» horretan. Ez zaigu heldu Zalgizen idazlan poetikorik; ezta beroni buruzko berrikerik ere. Baina Oihenartek horren gorespenez idatzitako hamalaukoan mundu mitologiko klasikoari egindako erreferentziek bide ematen dute Zalgize musen zerbitzari izan zela pentsatzeko:

Halakotz hik, Zalgiz, Euskaldun Poeta,
Burura behar duk erramu-boneta,
Zeren nola baihaiz Parnason gainean
Bederatzi ahizpez maiteki hazia (514. or.).

* * *

Zuberoatik Lapurdira

Urrun adi, Parnaseko
Musa zahar profanoa,
Eta zato, zeruko
Musa berri dibinoa (30).

Horrela hasten du Bernard Gasteluzarrek 1686an argitaratutako *Eguiac Catholicacen* bigarren partea: musa berri dibinoari dei eginez. Ordurako, lapurtar letrek ez ezik, euskal letrek bazeramatzaten hamarkada batzuk argi horren laguntzaz idazten (31). Gainera, bizi-iraupen luze samarra eskuratuko du etorri dibinoak euskal letretan. Izan ere, behar erlijiosoak asetzera bideratutako letrak nagusituko dira hiru mendez. XVII-XVIII. mendeetan, ezer gutxi gelditzen da erlijio-barrutitik kanpo. Eta, nahiz XIX.ean ordu arte landu gabeko generoak lantzen hasi, orduan ere hezkuntza erlijiosoa xede duen liburua izango da ugariena eta erabiliena. Dena den, hala gertatzen da inguruko letretan ere: eliz liburua da argitaratuena; gainontzeko guztiena baino handiagoa da fedeak eragindako argitalpenen kopurua. Alderik nabarmenena ez dago hor, baizik eta gainontzeko hori guztia ia letra ederretara mugatzean eta letra ederrok oso gutxi lantzean.

(30) GASTELUÇAR, Bernard: *Eguiac Catholicac salvamendu eternalaren eguïteco necesario direnac*, Lino Akosoloren edizioa, Euskaltzaindia, Bilbao, 1983, 63. or.

(31) Zinez, prosaz nahiz bertsoz, lapurteraz egindako eliz liburua da nagusi. Baina, Bida-soaz honantz erabili ziren dotrinen ondoan, merezi luke aipamenen bat lehiaketatik ernetako poesia erlijiosoak. XVII. mendearen hasieran, 1609 eta 1610 urteetan, Gorpuztu eguna ospatzeko eratu zituen lehiaketa horiek Iruñeko apezpiku Venegas de Figueroak. Data horietatik hurbil, Huar-te kalonjearen *Historia de Roncesvalles* eskuizkribuak jasotzen du Orreagako Ama Birjinari eskainitako poesia bat. Ik. DARANATZ, J.-B: «Une poésie basque de 1619», *RIEV*, 6, 1912, 197-199. orr.

XV. mendearen erdialdean sortu zen moldiztegia, eta Biblien inprimaketak emango dio lanik handiena. Laster areagotuko zaio lana, Erreformak bulztaturiko Bibliaren itzulpenak direla-eta. Gero, literatura aszetiko-mistikoak-eta (32) etorriko dira, hainbestearaino non, adibidez, gaztelar barrutian argitaratutako guztiaren %52a zen idazlan erlijiosoena, 1730. urtean (33). Errenazimenduak, nahiz eta Erdi Aroko ikuspegi teozentrikoa ikuspegi antropozentrikoz ordezkatu, iraganbide horretan ez du alboratzen kezka erlijiosoak. Ikusi besterik ez dago zenbat eliz liburu argitaratu zen Erreforma-Kontraerreformen esanetara. Dirudienez, gizakiak oso barneraturik zeraman kezka erlijiosoak, eta liburu erlijiosoak behar zituen kezka horri erantzuteko. Liburu argitalpen-kopuruek adierazten dutenez, behar literarioak baino aurreragoak ziren behar erlijiosoak, baita gizarte-eremu zabalagoetara hedatuak ere. Gainera, klero ugaria zegoen behar horiek sustatu eta asetzeko.

Dena den, nahiz eta eliz liburua izan argitaratuena, bestelakoa ere hor zegoen; eta, tartean, adierazpen literarioa jasotzen zuena. Euskal argitalpenen eta inguruko hizkuntzetako argitalpenen arteko aldea ez da eliz liburu mailakoa –denetan gailentzen baita hau–, baizik eta adierazpen literarioa jasotzen duen testu mailakoa. XVII-XVIII. mendeetan, euskaraz ez da argitaratzen obra epikorik, ez dramatikorik, nahiz eta obra dramatikoren baten eskuizkribua –*Gabonetako ikuskizuna*– utzi XVIII.aren lehen erdiak (34). Lirika, berriz, oso-oso urri lantzen da. Hala erakusten du ezagutzen den testu-multzoak.

Bai euskaraz eta bai inguruko hizkuntzetan, ezagutzen dena baino gehiago idatzi zen, zalantzarik gabe. Esaterako, adierazpen literarioan kokatuz, eza-guna da nola orduan egiten zen poesia orok ez zuen argitalpena xede, eta iraupen ahuleko euskarria da egilearen koadernoak. Espekulatzeko bide ematen du, horregatik, galdutako zenbait eskuizkriburen berri izateak edo Lazarragaren eskuizkribua aurkitu izanak edo suerte handiaz guganaino iritsitako zenbait testu argitaratutak. Testu asko galdu da, moldiztegitik igaroak izan edo ez. Galduta da Undianoren kantutegia; ez da Oihenartek irakurri ahal izandako zenbait poesia-eskuizkriburen berririk (35); ez da ezagutzen Zalgize euskal poetaren lanik; ez zaigu iritsi Rafael Micoletak 1653an aipatutako konposiziorik –«*Tambien algunos modernos del Parnasso Cantabrico han escrito dezimas, lyras y*

(32) Hiru mila obretaraino heltzen da gaztelar literatura aszetiko-mistikoa. Ik. SAINZ RODRIGUEZ, Pedro: *Introducción a la historia de la literatura mística en España*, Editorial Voluntad, Madrid, 1927, 13. or.

(33) GLENDINNING, Nigel: *Historia de la literatura española. El siglo XVIII*, Editorial Ariel, Barcelona, 5. argitalpena, 1986, 39-40. orr.

(34) 1711-1752 urteen artean Arrasateko eskribau izan zen Pedro Ignazio Barrutiaren izenpean dator. Juan Carlos Gerrak aurkitu eta, Resurrekzio Maria Azkuek berak zuzentzen zuen *Euskalzale* aldizkarian, argitaratu zuen.

(35) Oihenartek ikusitako Jean d'Etchegarayren XVI. mendeko eskuizkribua edo Arnaud de Lograsena, kasu. Ik. *L'Art Poétique Basque d'Arnaud d'Oyhénart (1665)*, Pierre Lafitteren hitzaurrearekin, *Gure Herria*, 1967, 38.or.

sonetos en vasquenze» (36)–; ez zaigu ailegatu Etxepareren idazlanaren berriprimaldiaren alerik (37). Eskerrak suerte hobea izan dugun beste zenbaitean: eskueran baititugu Etxepareren idazlanaren lehen argitalpenetik eta *Refranes y Sentencias*en argitalpenetik gelditutako ale bakarrak (38).

Horrelako ezbeharrak ez dituzte euskal letrek bakarrik jasan, noski. Hainbat gorabehera historikok ez dio inolako mesederik egin liburuaren iraupenari; are gutxiago, eskuizkribuarenari. Inkisizioak liburuak ere erre zituen; gerrek ondarea ere suntsitu dute, maiz ondare idatziaren gordailu zen ondarea bera ere bai. Galera horiek nabarmenagoak dira, ordea, babes politikorik gabeko hizkuntzaren jabe den herri txiki batean. Izan ere, berez mugatuagoa izanik sortutako ondarea, are urriagoa da galeren ondotik gelditua. Gehi diezaiogun horri, gainera, euskaldunok geure ondarea gordetzeko eta zaintzeko ahalegin handiegirik ez egin izana –erraz eman daiteke adibide bat baino gehiago–. Uste izatekoa da, beraz, ondutakoa baino nabarmen gutxiago eskuratu dugula.

Espekulazioak espekulazio eta hipotesiak hipotesi, une historiko bakoitzean ezaguna den ondare idatzia da benetako bakarra. Gaur ezaguna dugunak erakusten duenez, letra ederren barrutia ez da sendotzen XVII. mendean. Lazarragaren adierazpen epikoak ez du jarraipenik izango XVII. ean. Adierazpen lirikoak ematen dio jarraipena euskal gertaera literario idatziari, han-hemenka egindako konposizio solteak eta Oihenarten idazlan poetikoa bide.

Han-hemenka sakabanaturiko konposizio solte horietako batzuek (39), ezaugarri berezi eta bertsuak izaki, multzo bateratu bat osatzen dute: XVI-XVII. mendeetako «poesia galante vizcaína» deitu dena, hain zuzen (40). Mul-

(36) MICOLETA, Rafael: *Modo breue de aprender la lengua Vizcanna*, Establecimiento Tipográfico de Francisco de P. Díaz, Sevilla, Seconde edition, 1897, 34. or. Dogson-ek prestatutako edizio honen aurretik Geronan argitaratu zen: *Modo breve para aprender la lengua Vizcanna*, Imp. y Librería de V. Dorca, 1880.

(37) Berrinprimatu zela Oihenartek emandako berriari esker dakigu. Ik. *L'Art Poétique Basque d'Arnaud d'Oyhénart (1665)*, 37. or.

(38) Etxepareren idazlanaren argitalpenetik gelditutako ale bakarra, Francisque Michelek aurkitu zuen Pariseko Liburutegi Nazionalean XIX. mendean. *Refranes y Sentencias*ena, berriz, Willen Jan van Eys-ek aurkitu zuen Darmstadt-en, Hesse-ko Artxidude Handien Liburutegian, XIX. mendearen bukaera aldera eta argitara eman zuen. Bigarren Mundu Gerran galdu zen ale bakar hori.

(39) Gaspar Gómez de Toledok *Tercera parte de la tragicomedia de Celestina* jasotakoa; Arantzubiak Elorrioko Andre Mari Sortzez Garbiaren elizan aurkitu zuena: 1609an argitara emandako latinezko idazlan baten azken orrialdean eskuz idatzitako maitasun-kanta (*Euzko-Gogoa*, 5-6, 1958, 703. or.); Lope de Vegak *Los Ramilletes de Madriden* jasotakoa; Rafael Micoletak *Modo breue de aprender la lengua Vizcanna* eman zituen biak (33-34. orr.); Oihenartek *L'Art Poétique Basquen* eman zituen bi kantuetako bigarrena, «Atseyn andia da amore Eutea» hasten dena (*Gure Herria*, 37. or.) eta Jose Mª Satrustegik Eskaltzaindiaren liburutegian 1558ko latin-hiztegi baten azken orrian eskuz idatzita aurkitu zuen poesia. [SATRUSTEGUI, Jose M^a: «Poesía sentimental en dialecto vizcaíno (s. XVII)», *Fontes Linguae Vasconum*, 28, 1978, 63-65. orr.].

(40) Hala dio Sarasolak. SARASOLA, Ibon: «Contribución al estudio y edición de textos antiguos», *Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio Urquijo»*, 17, 1983, 87-90. orr. Gerora,

tzo honetatik kanpo kokatzen diren gehienak oroitzapenen batek eragindakoak dira, eta mandaturen bati erantzun diezaioke (41), salbuespenen batean izan ezik (42). Apenas gelditzen den konposiziorik oroitzapenaren barrutitik kanpo (43).

Idazlan poetiko bakarraren egileak, Oihenartek, ale-kopuru txikia inprimarazi zuen, lagunen artean banatzeko (44).

Laburra da XVII. mendeko poesigintzaren corpusa. Eta horrek, argitalpen-baldintzekin batera, ezin zezakeen askorik bermatu euskara idatziaren iraupena. Hala ere, argi erakusten du bizirik dagoela zentzu ludikoaren adierazpen idatzia.

XVI.ean erdaraz landutako testu-tipoek jarraipena izango dute XVII.ean. Baltasar de Echavek gaztelaniaz egingo du euskararen apologia (45). Eta Lope de Isastik eta Arnaud Oihenartek historia landuko dute; hark gaztelaniaz, honek latinez (46). Lope de Isastik, Gipuzkoako historia idazten du, euskal testu eta errefrauk jasotzen ditu, euskara gaitzat hartzen du... Oihenartek, Euskal Herriko historia idazten du, bi kapitulu eskainiz euskarari buruzko azalpeni (47).

Jabier Kalzakortak beste bat erantsi du, «poesía galante vizcaína» honen multzora, Jaime Kereketak Elorrioko liburutegi batean aurkitutako eta Adolfo Arejitak ezagutzera emandako «XVII. mendeko Bizkaiko amodio-kantu ezezagun bat: Enojaduric», *Litterae Vasconicae*, 5, 9-20. orr. Ik. KALZAKORTA, Jabier: «Una colección antigua de coplas vizcaínas», *Litterae Vasconicae*, 9, 2004, 21. or.

(41) «Elogium Cantabricum», Nicolás Fabri de Peyrasc-i hil ondoan, euskaraz egindako gorraipamena, beste hogeitaz hamar hizkuntzetan egindakoekin batera, eta 1638an argitaratua. Martin de Iturberen «Quartetac gvre principe iavnearen D. Phelipe Prospero gaiocce dichosoan» [CLARE, Lucien: «Una poesía vasca compuesta con ocasión del nacimiento del príncipe Felipe Próspero (1657) y publicada por la Universidad de Salamanca en 1658», *Fuentes Linguae Vasconum*, 18, 1974, 397-449. orr. Aita Francisco Alesonek egindako «Gure Erregue Philippe andiaren Heriotzean. Euscarazco coplac», *Honores funebres que hizo el real consexo de Navarra á la piadosa memoria del Rey N. S. Philipo IV el Grande*. En Pamplona per Gaspar Martinez impresor del Reyno, año 1666. Ik. VINSON, Julien: «Quelques anciens textes basques et sur le Pays Basque», 200-203. orr.

(42) AREJITA, Adolfo: «“Canción vyzcayna”... Domingo Egikori gorazarre kantua. XVII. mendeko oda-kantua», *Euskararen iker atalak*, 2, 1983, 139-181. orr. Egileak bere idazkuntzaren helburua adierazten du: «Zertarako ondu zituan ere badinosku egileak: Domingo Egikoren gorespenez ez eze, Ondarriabiako jazokunok jendearen gogoan irauñ egien: atsoek su bazterrean negutuan kontatu egiezan, eta gazteria poztu eta arrotu zeitean», 143-144. orr.

(43) Oihenartek *L'Art Poétique Basquen* jasotzen duen kantetako bat, lehena, «Andr' Emili 'andre gora» hasten dena, (*Gure Herria*, 30. or.). Luis Murugarrenek Donostiako Udal Artxibategian aurkitu zuen «una canción bascongada que ha sacado un clérigo de Viscaya contra Guipúzcoa»; 1681az gero idatzia da. MURUGARREN, Luis: «Un texto arcaico más», *Boletín de la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*, año 36, 1980, 411-423. orr.

(44) VINSON, Julien: *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*, Caja de Ahorros Vizcaína, Bilbao, 1983, 100. or.

(45) *Discursos de la antigüedad de la lengua cántabra Bascongada*, México, 1607.

(46) *Notitia utriusque Vasconiae, tum ibericae, tum aquitanicae...*, Paris, 1638.

(47) Parisen bertan 1656an ateratako bigarren argitalpenean badira aldatetarik. Kapitullurik aldatuenetakoa euskarari buruz diharduten bietako bat da; zehazki, 14.a.

XVI. mendeko errefrau-bildumen ondotik datoz XVII.ekoak (48). Horien artean daude Oihenartek, lan historikoan ez baina, idazlan poetikoaren argitalpenean emanikoak (49) eta argitalpen honetatik bereizirik emanikoak (50) eta argitaratu gabe utzitakoak (51).

Horiek bat datoz XVI. mendeko apologista eta historialarien espiritu erre-nazentistarekin, eta herria osatzen duen giza taldearen Antzinatea azertzen ari dira eta talde horren hizkuntza eta historia azaltzen; baina, haiek bezala, erdaraz. Erdara baliatzeak zerbitu adierazten du. Batetik, edo euskara ez dutela gauza ikusten gai horietaz jarduteko edo beraiek ez direla gauza erronka horri erantzuteko edo erdaldun hartzaillea dutela gogoan; hala ere, gaztelania erabili izanak ez dio lezoar historialariari eragozten euskaraz zernahi idatz daitekeela aldarrikatzea (52). Bestetik, ordea, euskararekin ez dutela etsi uste izateko adina zantzu ere bada. Oihenartek errefrau-bildumaren hitzaurrean dioenez, Aberriari zerbitzu egiten ziolakoan jo zuen lantegi horretara. Errefrauak biltzen ari tuak ziren frantsesak, italiarrak eta, zaletasun handiz, gaztelarrak, XVII. mendearen lehen laurdena arte. Badute horretarako arrazoirik. Uste dute, izan ere, ongi hitz egiten eta idazten duen komunitateak –letradunek– aristokratiko ki bereganatzen badu herria sorleku duen errefraua, hau noble bihurtuko dela. Hala, errefrau-bilduma hizkuntza-eredutzat proposatzera heltzen dira gaztelar barrutian (53).

Zergatik ez ulertu, bada, artean hizkuntza prestatzen ari zirela, oraindik prestatu beharrean ikusten zutela eta beren jardunaz ekarriren bat egiten ari zirela? Oihenartek, errefrauak biltzean edo gramatika-gaiak lantzean, ez ote du hizkuntza prestatzea xede, etorkizuneko euskara landuagoa izan dadin? Zer

(48) Lope de Isastik bildutakoez gain, Bertrand Zalgize eta Jacques de Belaren *Tablettes*en jasotzen direnak.

(49) *Les proverbes basques recueillis par le S^r d'Oihenart, plus les poesies Basques du mesme Auteur*, Paris, 1657.

(50) *Atsotitzen Urhenquina. Supplement des proverbes basques*. A Pau, par Jean Desbaratz, Marchand Libraire & imprimeur du Roy, 1665. Ik. URKIZU, Patri: «Oihenarten *atsotitzak* eta *poetika* berriakurriz» in *Oihenarten laugarren mendeurrena*, Iker-8, Euskaltzaindia, Bilbo, 1994, 295-328. orr.

(51) Julio de Urquijok eta Luis Michelenak argitaratu zituzten. Hil ondokoa da Urquijoren artikulua. Oihenarten errefrau batzuk jasotzen zituen koadernoaren orrialde batzuen argazkiekin batera zegoen Urquijo liburutegian: «De paremiología vasca. Oihenart conoció los "Refranes y Sentencias en vascuence" de 1596», *Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»* I, 1967, 4-10. orr. Ondoren, Michelenak «Los Refranes del cuaderno de Oihenart»en Urquijoren oharrak osatzen ditu (11-44. orr.).

(52) «La *salve Regina*, una octava muy sentida, y proverbios de Bascuence pongo aqui, porque se entienda, que cualquier cosa se puede escribir, y leer en esta lengua, sin mudar caracteres, con facilidad». ISASTI, Lope de: *Compendio historial de la M.N. y M.L. provincia de Guipuzcoa*, 171. or.

(53) Hala zioen Juan de Valdés-ek 1535 aldera idatzitako *Diálogo de la lengua*. Ik. VALDES, Juan: *Diálogo de la lengua*, Cristina Barbolaniren edizioa, Ediciones Cátedra, Madrid, 1982, 86. or.

esan, bestela, lehen euskal arte poetikoaz (54), euskal jarduera poetikoa arauzko frantsesaz baliatzen den *L'Art Poétique Basqueri* buruz?

Oihenarten hizkuntza-aukera hori, noski, bre kultur hizkuntza bakarrak latina eta frantsesa izateak gomendatua da edo idazlan historikorako eta prezeptistarako aurreikusitako hartzaileak bideratua. Haatik, aldi berean, *L'Art Poétique Basquen* bide-erakusle da euskaraz neurtitz landuak egin daitezzen etorkizunean, nahiz eta ezin ondoriozta daitekeen eskola sortzen saiatu zenik. Izan ere, 1665eko data darama gutun horrek. Oihenartek hirurogei eta hamahiru urte ditu orduan; eta, gainera, argitaratu gabe uzten du (55). Baliabide literario bat erabil zezakeen *L'Art Poétique Basquen*, 1657an plazaratutako *O.^{ten} gastaroa neurthizetan* idazlanean erabilitako bideez galdetzen dion Lapurdiko apaizari gutun batez erantzungo balio bezala. Hala balitz, ez legoke Lapurdiko apaiz galdegilerik, jakina; eta *L'Art Poétique Basque*, besterik gabe, zortzi urte lehenago argitaratuko idazlan poetikoaren euskarri teorikoak argitzeko eta justifikatzeko bidea baino ez litzateke izango (56). Gutun-forma baliabide literario baten ondorio bada, galde daiteke zergatik hautatu zuen lapurtar apaiz bat gutun-hartzailezat. Dena den, baliabide literarioa izan nahiz benetako erantzun-gutuna izan, eduki zezakeen arte poetikoa Lapurdiko apaiz bati zuzentzeko motiborik.

Idazlan poetikoari frantses hutsean egindako hitzaurrean, xedean bereizten ditu musen zerbitzuepean ondutako neurtitzak eta erlijiozkoak. Lehenik, neurtitz profanoak ematen ditu, asmo jakin batekin: erakusteko euskaraz egindako neurtitzek jarraitu beharko lituzketen erregelak «gure hizkuntzan betetzea ez dela zenbaitek uste izan bezain zaila». Erlijiozkoei buruz, berriz, dio:

Azkenean erlijiozko neurtitz batzuk ezarrazazi ditut, olerkaritzarako nik baino grina eta antze gehiago dutenak hobeak eta gehiago egitera akuilatzenko (302. or.).

Zergatik ez dute neurtitz guztiek jomuga bera? Oihenartek zergatik bereizi zituen batzuen eta besteen helburuak? Zergatik ipini zituen erlijiozkoak, berea baino etorri handiagokoen jarduera sustatzeko? Zergatik ez die hedatzen neurtitz guztiei helburu hori? Erlijiozkoetan bakarrik espero al du jarraitzailearik? Emandako jakintza doktrinala gutxitu nahi al du eta erlijiozko neurtitzei garrantzia kendu? Baliteke (57). Dena den, beste alderdi bati ere errepara da-

(54) Hamabi urte lehenagokoa da «Modo de la vizcayna poesia y sus versos», Micoletak *Modo breue de aprender la lengua Vizcannan* emana (33-34. orr.). Ataltxo xumea da, ordea.

(55) Aita Lafittek eman zuen argitara *Gure Herrian*, 1967an, Oihenarten paperen artean aurkitutako «L'art Poétique basque, indiquee dans Une lettre Escrite a un cure du Pays de Labourt au mois de mai 1665».

(56) Ik. LASAGABASTER, Jesus M^{te}: «Razón y sinrazón de una renovación poética. En torno a *L'Art Poétique Basque*, de A. D'Oihenart» in *P. Lafitteren sortzearen mendemuga Euskaltzaindiaren XV. Biltzarra. Euskal Gramatikari eta Literaturari buruzko ikerketak XXI. mendean atarian*, Iker 14 Euskaltzaindia, Bilbo, 2003, 179-189. orr.

(57) ORPUSTAN, Jean Baptiste: «Bernat Etxepare 'ta Arnalde Oihenart: ondoriotasunetik harat» in *Oihenarten laugarren mendeurrena*, 455-456. orr.

kioke. Handik zortzi urtera, baliabide literario bat erabiltzen ari baldin bada *L'Art Poétique Basque* Lapurdiko apaiz batek galdetutakoari erantzun bezala emanek, ez ote du sinesgarritasunean irabazten juxtu Lapurdi eta, Lapurdin, juxtu apaiz bat hautatzean? Zergatik, hain zuzen, Lapurdi eta apaiza? Hor, eta hor soilik, ikusten duelako jarraitzaile-harrobi bakarra? Bere erlijiozko poesiak besteenak sustatzeko egin eta, zortzi urtera, Lapurdira zuzentzen du arte poetikoa. Lapurdira: *L'Art Poétique Basque* idazten ari denean eta lehenago, poesia erlijiosoa garatzen ari den gunera. Han ari dira elizgizonak, hezkuntza erlijiosoa xede, eliz liburua lantzen eta, hainbatetan, bertsoz mamitua ematen. Bai: baliteke neurtitzak paratzeko moduz galdetu dion Lapurdiko apaizaren gutuna jaso izana Oihenartek. Halakorik jaso ez bazuen, berriz, sinesgarritasunean irabazten du, baliabidetzat hautatuko hartzailea dela-eta.

Erdara baldin bada historiaz, hizkuntzaz, arte poetikoaz-eta jarduteko hizkuntza, eta errefrau-bilduma eta adierazpen liriko urri batera mugatzen baldin badira letra profanoak, Eliza besterik ez zaie gelditzen euskal letrei.

XVII. mendea aurreratu ahala, indartuz doaz babes politikodun herri-hizkuntzak, beren erabilera-esparruak sendotuz eta zabalduz. Euskal letrei, bitartean, Eliza gelditzen zaie. Elizak, berriz, bere beharrianetarako erabiltzen zituen letrak. Are gehiago: beharrian horiek oso garrantzizkoak izan behar zuten, edo euskal elizgizon letradunek jantziak edo, behintzat, baimenak lortzeko ahalmena zutenak. Izan ere, idatziz gutxi landutako hizkuntzan idazten zuten; eta, gainera, gramatikaren iragazitik iragazi gabea zen. Egoera horretan zegoen hizkuntza, noski, ezin izan oso hizkuntza segurua, zehatza, betea eta perfektua; ezin berma zezakeen fedez eta moralaz zuzentasun eta zehaztasun osoz hitz egitea (58).

Errenazimenduaren fruituen artean daude errefrau-bildumak eta hiztegiaren bat; ez dago, ordea, gramatikarik, ez XVI. mendean, ez XVII.ean. Gaia ez da hutsala. Villalón lizentziatuak bere *Gramática castellanaren* (1558) hitzaurrean dioenez, guztien iritzia da hizkuntza baten perfektzioa arauetara bildu ahal izatean azaltzen dela eta, horrexegatik, perfektzio handiagokotzat jotzen direla hebraiera, grekoa edo latina. Garibaik berak deitoratu egiten du euskara gramatikarik gabea izatea; eta eransten du zeinen erraza izango litzatekeen gramatika hori egitea, euskara erregeladun hizkuntza izaki. Gramatika, ordea, ez zen heldu XVIII. mendea arte. Aita Larramendik ere, bai egiteko hori hartzean, bai hiztegia mamitzean, euskara prestatzen jarraitzen zuen, euskara duina erabiltzeko bitarteko egokiak lantzen. Halaxe dio berak ere, nahiz eta deigarri samarra egiten den zenbateraino azpimarratzen duen idazlan linguistikoa

(58) Gai honen inguruan, ikus «Lapurtar idazleen euskaragatikako gataskak (1627-1635)» atala. OYHARÇABAL, Beñat: «Zenbait gogoeta euskarak letra hizkuntza gisa izan duen bilakera», *Litterae Vasconicae*, 8, 2001, 20-28. orr. Edo «Un conflit linguistique autour des textes labourdins (1627-1635)» atala. OYHARÇABAL, Beñat: «Statut et évolution des lettres basques durant les XVIIème et XVIIIème siècles», *Lapurdum*, VI, 2001, 233-242. orr.

horien helburu pastoralara. Hau da, euskara duindu, arautu, azaldu, argitu eta gorapatu beharrak bultzatu du idazlan horiek egitera; baina, horretaz gain eta batik bat, elizgizonak bere egitekoak euskara duinagoa erabiliz bete ditzan (59). Burmuinean barne-barneratua du zeharo traketsa dela elizgizonak bere egitekoetan darabilen euskara; hain traketsa, non euskal eliztarrak isekatzat har dezakeen. Behin eta berriro salatzen du hori, han eta hemen (60). Hala ere, atentzioa ematen du nola helburu pastoralara errepikatzen duen eta ez duen aipatu ere egiten heziketazko helbururik edo literariorik...

Nahiz eta gramatikaren iragazitik iragazi ez eta arautu gabe egon, nahiz eta Joanes Leizarraga itzultzailearen esanetan hizkuntza «sterilenetarik» izan, XVI. mendean bertan erabili zen euskara Jainkoaren hitza itzultzeko. Erabakia, ordea, Nafarroako Erreginak eta kalbinisten Sinodoak hartu zuten. Erreformak, irautekotan, ezinbestekoa zuen zabaltzea. Horrek eta, zergatik ez, Leizarraga itzultzailearen emandako konfiantzak saihests ezakeen hizkuntzaren egoerak sortutako mesfidantza. Trentoko Kontzilioaz geroztik, ezinbestekoa izango du Kontrarreformak ere zabaltzea; eta areagotu egingo zaio premia, kalbinismoak eta sorginkeriak hainbat euskaldun elebakar ere erakartzean. Baina Kontrarreformak, bai Trentoko Kontzilioan eta bai Kontzilioaren ostean, zuhurtzia handiz zaintzen du zein hizkuntza erabiltzen den elizgaiak jorrazteko, latina gordez goi-mailako gaietarako.

Dagoeneko, Trentoko Kontzilioaren urteetan (1545-1563) hasten dira de-bioziozko zenbait obra kondentatzen eta herri-hizkuntzetan erabil daitezkeen elizgaiak zedarritzen; gaztelar eremuan, behintzat (61). Hala ere, Trentoko Kontzilioak aldarrikatu zuen ez zegoela arrazoirik debekatzeko herri-hizkuntzetan idaztea moralaz, kontenplazioaz, aitorrez eta antzeko gaiez. Dena den, nolabaiteko beldurra islatzen da garaiko hainbat idazlanetan. Izan ere, herriak, gai erlijiosoak bere hizkuntzan izanik, gai horiek iruzkintzeko eta sakontzeko nahia suma zezakeen. Hain zuzen, askoren ustez, Bibliaren itzulpenek eragin

(59) Ik. gramatikari egin hitzaurrea. LARRAMENDI, Manuel de: *El imposible vencido. Arte de la Lengua Bascongada* (1729), (edizio faksimila), Hordago Publikapenak, Donostia, 1979, hitzaurrea orrialdeak zenbatu gabe.

(60) Adibidez, hiztegiari eginiko hitzaurrearen XXII. kapituluak. LARRAMENDI, Manuel de: *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuence y Latín* (1745), (edizio faksimila), Editorial Txertoa, San Sebastián, 1984, I liburukia, XXIX-XLI. orr. Baita *Corografía* ere. TELLECHEA IDIGORAS, J. Ignacio: *Manuel de Larramendi, S. J. Corografía o Descripción general de la muy noble y muy leal provincia de Guipúzcoa*, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, San Sebastián, 1969, 283. orr. eta hurrengoak. Baita argitaratu eman duen lehen liburuagatik zoriortzeko 1747an Mendibururi bidaltzen dion eskutitzean ere. Ik. «Aita Manuel de Larramendiren carta liburu onen egileari bidaldua» in LARRAMENDI, Manuel: *Euskal testuak*, Patxi Altuna eta Joseba Andoni Lakarraren edizioa, Andoingo Udala, Donostia, 1990, 33-37. orr.

(61) Valdés inkisidoreak baliogabetu egin zuen herri-hizkuntzetan azaltzea kontenplaziozko maitasunaren misterioak edo herria gradu mistikoetara igotzeko saioak. Fray Luis de León-ek kartzela jasan zuen, bere *Cantar de los Cantares*eko (1561) atal bat salatu zutelako.

zuten Erreforma; hau da, Jainkoaren hitza behar besteko ezagutzarik gabeko jendearen esku uzteak ekarri zituen heresiak.

Behar gorriagatik izango zen, baina euskal eliz liburuia babestu egin zuen Kontrarreformak, nahiz eta heresiaren mamuak estututa bizi. Bermatu egin zuen euskal letren jarraipena. Besterik da XVII. mendeko poesigintzaren ekarria. Hobari bila dabilta euskal letren jarraipena bermatu zutenak. Debalde ari dira neurtitz profanoak ondu zituztenak. Haien hobaria, euskaldunak dotrina jakin baterako irabaztea da; hauena, euskaldunak neurtitzaz gozatzen ikustea. Irabazirik gabeko lan honetan, norbere sorkariak eta izenak irautea zuten errentarik handiena; eta hau lortzen ere ez ziren gehiegi tematu; ez baitzituzten sorkariak plazaratu betikotasuna erdiesteko erarik onenean. Hala ere, debalde ari tu eta bizirik eutsi zioten euskal adierazpen literarioari. Ez edonola, gainera: Oihenarten idazlan poetikoa, lekuko. Honek, izan ere, indarrean jarraitzen zuten kanonen barnean paratu zituen musa profanoaren zerbitzupuan mamituta-ko maitasun-poemak. Horri esker, ez da eteten euskal literatura Mendebaldeko korronteekin lotzen duen zilbor-hestea. Honenbestez, ondare preziatua osatzen du adierazpen literarioak, nahiz eta honen urritasunak eta argitalpenbaldintzek ez dioten euskara idatziari berme sendorik ematen. Berme sendo-agoa emango diote musa berri dibinoaren argipean garatutako letrek. Hauek dira ugarienak XVII. mendetik XX. mendea arte. Ugaritasuna nabarmena izango da XIX. mende bitartean; hain da bakana testu profanoa.

XIX.aren hasieran iragartzen da Erromantizismoa. Honen bultzadak zabaldu eta ugalduko du euskal letren barrutia, gero eta tarte handiagoa eskainiz testu profanoari. Agian, larregi da testu profanoaren hazkundea Erromantizismoari soilik atxikitzea. Beste eragile batzuk ere izango zituen; esaterako, ikasketak jende gehiagoren eskura egotea. Baina Erromantizismoak zekarren espiritua, banakoa azpimarratuz, funtsezko zutabea dute estatuaren babesik gabe iraun duten hizkuntzek. Izan ere, berriro balioztatuko dira hauek, eta Europan barrena hedatuko da horiek piztu, indartu eta lantzeko gogoia.

XIX. mendearen hasiera-hasieran, artean landu gabeko generoek egingo dute agerrera: autuak (62) eta alegiak. XVIII. mendeko mugimendu neoklasikoan ditu alegiak oinarriak; literatura erabilgarria aldarrikatzen baitu mugimendu horrek. Dena den, Erromantizismoa hasia zegoen, alegiak euskaraz egiten direnerako. Bizenta Antonia Mogel dator lehenbizi. *Ipui onak* (1804) argitaratzen du, Esoporen alegi batzuk itzuliz eta osaba Juan Antonio Mogelen multzotik beste zenbait hartuz. Liburuak erabilgarria izan behar duenez, bizitzarako irakaspenak dakartza Mogelenak. Bi helburu uztartzen zituen eliz liburuia gazteleraz edo frantsesez idazten zuen elizgizonak: erlijioa irakatsi eta, aldi berean, liburu hutsalek –esaterako, zalduntza-eleberriek– sortutako eragin

(62) Berez, bada aurretiko itzulpen bat: Rafael Micoletak 1653an idatzita zeukan *Modo breue de aprender la lengua Vizcainaren* amaierako platikak, «Diálogos» (22-31. orr.).

gaiztoari aurre egin, irakurketa moralez hornituz mundu idatzia. Antzeko jomuga du Bizenta Antonia Mogelek:

Aitu diot ondo dakian bati, ipui oek izango dirala guziz onak aztuerazotzeko nekazarien etxeetatik ipui oker, ta zatarrak (63).

Euskal liburuetan ez zen kontatzen «ipui oker ta zatarrak». Horrelakoak, ahozkotasanaren mundukoak dira, eta horiek ordezkatzea du, hain zuzen, Mogelek helburu.

Bizenta Antonia Mogelen ondotik alegiagile ugari ezagutuko du XIX. mendeak (64). Alegiak garatzen ari zirela argitaratu zen *Peru Abarka* (1881), Juan Antonio Mogelek 1802rako idatzia zuen liburua. Mogelek, Errenazimenduko tradizio humanistan kokatuz, ereduekiko begirunea erakusten du. Hitzaurrean aitortzen du: Juan Luis Vivesengan aurkitu zuen jarraibidea. Euskara ereduzko bat erakustea du xede; ez zen, ordea, helburu linguistikora mugatu. Izan ere, marko narratibo txiki batean, bizimolde eta balore jakin batzuk atxiki zizkion euskara ereduzkoari.

Izenburu aski adierazgarria du: «El doctor Peru Abarca Catedrático de la Lengua Bascongada en la Universidad de Basarte o Diálogos entre un rústico solitario bascongado, y un barbero callejero, llamado Maisu Juan». Era egokian laburbiltzen eta iragartzen du liburuko elkarrizketen muina. Unibertsitateko katedraduna izateak zientzia irakasteko lizentzia ematen dio Peruri. Eta hala egiten du honek kokaleku bereziko unibertsitatean, Basarten. Euskal baserritar bakarti bat da Peru katedraduna. Oso hitz markatuak darabiltza Mogelek izenburuan. Erromantizismo-aurre eta Erromantizismoaren hiztegiokoak dira «basarte» eta «bakarti». Intelektualismo ilustratutik urrutiratu eta Naturara itzultzea aldarrikatzen dute: masen zibilizazioari aurre egitea, hain juxtu. Euskaldunak ez zeukan ez Naturara itzuli behar handirik, ez masen zibilizazioari aurre egiteko premiarik. Naturan bizi baitzen. Baina, besterik ezagutu dutenak horra itzultzea aldarrikatzen ari diren garaian, Naturan jarraitzeko gonbita da *Peru Abarka*. Baserritar bakartiaren eredia hobesten du, kaletar bizarginaren aurrean.

Itxura batean behintzat, aurkako bi indar batzera dator *Peru Abarka*. Bi sentiberatasun desberdin uztartzen ditu. Batetik, klasikoa eta neoklasikoa. Mogelek Errenazimenduan –ereduetan oinarritzen den Errenazimenduan– aurkitzen du elkarrizketak mamitzeko jarraibidea, eta liburu erabilgarria egiten du: jakintza linguistikoa ematen duen liburua. Bestetik, sentiberatasun erromantikoa. Sinbiosi horretatik ez dator arau-urraketarik, iragarpen bat baino: haizea

(63) MOGEL, Bizenta A.: *Ipui onak*, Auspoa Liburutegia, 28.zka., Tolosa, 3. argitalpena, 1963, 39-40. orr.

(64) Juan Mateo Zabala, Leonce Goyetche, Jean Baptiste Archu, Jose Antonio Uriarte, Ramon Etxezarreta, Augoustin Etcheberry, Agustín Pascual Iturriaga, G. Adema «Zalduby», Ramon Artola, Jose Artola eta abar dira alegia-zaletasun horren erakuskari.

ematen hasia da, ja, erabilera-eremu murrizteko hizkuntzak garapen zabalago-
ra eraman ditzakeen hauspoa.

Ez dago arau-urraketarik, nahiz eta zenbait alderditatik testu irekia izan daitekeen. Agian, Peru eredia ez da izango garai orotako hartzailentzat oso eredugarri edo erakargarri. Zabalik egon daiteke garai desberdinetako irakurleen irakurketa desberdinetara. Hala, Peruren jokabide edo jarrera batzuk ez dira, beharbada, ereduzkoak izango; auzitan ere jar lezake estamenturen bat. Baina bada zerbait zirrikiturik gabe uzten duena: artesirik gabe babesten du Eliza; begirune osoz zaintzen du kristau fedea eta errespetu osoa dio apaizari. Mogelek hitzaurrera eta autuetara darama apaiza: bietara. Hitzaurrean, definituak ditu idazlanaren hartzailak: «muy literatos». Hartzaille horiek – «clérigos, frailes, caballeros y demás» (65)– deitzen ditu Peru baserritarraren eskolara. Gero, autuetan, irudikatu egiten du abadea eta euskara-gaietan Peruren ikasle egin. Errealitate soziolinguistikoaren eskakizuna izango zen, noski. Mende erdi bat lehenago, Aita Larramendik salatua zuen, zorrotz eta setati, zeinen ezagutza urria zuten apaizek euskarari buruz eta zenbat oztopatzen ziren horrek euskaldun hutsak ziren eliztarrengana heltzea. Mogelek baserritarraren ikasle bihurtu du apaiza autuetan, baina babestu egin du Peruren zirikadetatik. Eredua ez den Maisu Juanen ahotsean ipintzen du zirikada.

Erromantizismoak, bai gizabanako mailan bai giza komunitate mailan, berezitasuna, singularitasuna, azpimarratzen du. Mogelek, komunitate berezitu baten ordezkari ereduzko bezala itxuratzen du Peru. Hizkuntza, bizimolde eta balore jakin batzuek definitzen dute hau.

Errenazimendua buru-belarri murgildu zen herri-hizkuntzak kultur hizkuntza bihurtzeko lantegian. Orain, Erromantizismoaren etorrerarekin, nor bere hizkuntza lantzeko deia dator bigarren aldiz: hizkuntza da giza komunitatearen izaera berezia definitzen duen elementuetariko bat.

Euskal letren historia kate baten antzera irudikatuko balitz, kate horren begi bat izango litzateke *Peru Abarka*: lehenaldian oin hartuz proiektatzen da geroaldira.

Zordun da Errenazimenduarekiko eta Erromantizismoarekiko. Eta, gainera, euskarak eta euskal letrik bien artean egindako ibilbidearen herentzia jaso du. Lehenaldian ditu sustraiak; baina, Errenazimenduan ez ezik, baita Kontrarreforman ere, honen itzal luzeak harrapatuta. Bestela esanda, euskal letrik eta euskarak aurreko mendeetan egindako historian jartzen ditu oinak Peruk. Batetik, babes politikodun herri-hizkuntzek Errenazimenduan lortu zuten hizkuntza landuaren estatutua. Horren harian, euskara hizkuntza ezin hobea, bete-betea eta perfektua dela frogatu nahi die Mogelek eskolatuei, ikasiei, Erromantizismoak agerrera egin eta gero. Bestetik, Kontrarreformak eragindako liburua da

(65) MOGEL, Juan Antonio: *Peru Abarka*, Adolfo Arejitaren edizioa, Kriselu, Donostia, 1990, 26. or.

nagusi euskal letretan. Peruk menderatzen du euskarak bizileku sendo izandako barrutietako ezagutza: basartean garatutako corpus linguistikoa eta kristau fedeak erakutsitakoa. Bi zutabe tinko horien gainean eratzen du bere bizimoldea. Honenbestez, euskaraz jasotako zutabeak ditu euskarri. Euskaraz eraikitako munduan, ahula izan da musa profanoagandik heldutako etorria; indartsuagoa, musa berri dibinoagandik iritsitakoa. Orain, berriz, musa berri dibinoaren eragina bete-betea dator eremu profanora. Peruk irudikatutako giza komunitatearen ordezkarian islatzen da, hain zuzen, euskara larreakoa noranahikoa bihurtzera iritsi ez izana, euskal argitalpen-lana batik bat eliz liburua izana, euskaraz idatzi duten ikasien erretratuan elizgizona nagusi izana...

Hor ditu oinak irudikatutako euskal komunitatearen ordezkariak. Baina geroaldira proiektatzen da, erromantizismoaz ere elikatuz. *Peru Abarkak* Erromantizismoa iragartzen du, denbora berri bat: norbere hizkuntza aldarrikatzeko beste aukera bat, hizkuntza horretako hiztunek osatutako giza komunitatearen izaera berezia adierazteko beste egokiera bat. Erromantizismoaren zutabe zen «banakotasuna» euskarri hartuz garatuko da XIX. mendeko euskalgintza eta, XIX.aren muga gaindituz, XX. mendean barneratuko da.

XVIII. eta XIX. mendeen arteko mugan dator iragarpena. Eleberriak be-reganatuko du iragarpen horrekin nahasirik hezurramitzen den Peruren mundu-ikuskera, eta XX. mendearen bigarren erdi arterainoko iraupen eksklusiboa emango dio. Aldi berean, denbora berri honek bultzaturik, euskara eta euskarari buruzko azterketak indartzen dira.

Espiritu erromantikoa Europan hedatu ahalean, berriro hasiko dira erdal-dun ikasiak euskararen galdea egiten. Bete-beteen biziberrituko da, bi mende eta erdi geroago, Etxeparek 1545ean idatzitako «Prinze eta jaun handiek orok haren galdia». *Orok* hiperboleak soilik jarraitzen du figura erretorikoa izaten. Euskararen galdea egiten du Louis Lucien Bonaparte Printzeak. Lehentxeago egina dute beste jaun handi eta ikasi batzuek, XVIII-XIX. mendeen arteko mugan hasita, Karl Wilhem von Humboldt-en jakin-minak erakusten duenez. Humboldt-ek eta erromantikoek modan jarria dute Euskal Herria: hizkuntza misteriotsua duen herri misteriotsua. Eta moda horrek hainbat jatorritako jakintsuak erakarriko ditu XIX. mendean zehar: frantses, aleman, holandes, ingeles edo irlandar. Besteak beste, Fleury Léccluse, Francisque Michel, Antoine d'Abbadie – Dublinen jaioa, euskalduna zuen aita, irlandarra ama–, Willem Jan van Eys, Julien Vinson, Victor Hugo, Abel Hovelacque, Gustave Brunet, Wentworth Webster, Edward Spencer Dodgson, Victor Stempf, Hugo Schuchardt, Theodor Linschmann, Meyer Lübke, Ernest Lewi eta Christian Cornelius Uhlenbeck. Guztiek egingo dute euskararen galdea; guztiek aztertu eta argitaratuko dute.

* * *

Lapurditik Bizkaira

Apolo eta Musak
Apolo

Argiaren Aita, eta
berrtsolariena,
Apolo zan Olimpon
Iaunik galantena:
Jupiter eban Aita
eta Ama Latona
Junok zeloakaiti
estuak emona (66).

Honela hasten du Eusebio Maria Azkuek «Apolo eta Musak» poema mitologikoa. Hori ez da izango, noski, XIX. mendeko euskal bertso-gintzaren erakuskaririk adierazgarriena. Egoki adierazten du, ordea, mitologiaren eta musa profanoen itzulera. Bada bertso adierazgarriagorik *Parnasorako Bidean* (1896), Eusebio Maria Azkuek 1861ean eskuz kopiatu (67) eta Resurreccion

(66) AZKUETAR, Eusebio Maria: *Parnasorako Bidea*, Astuitar J.-n moldagintzan, Bilbon, 1896, 293. or.

(67) *Euskarazko versoac neurri ascotan apaindubak. Imini dituzana da Eusebio M. Dolores Azcuecoa, 1861garren urtian.*

Maria Azkue semeak argitaratutako bilduman. Hemen jasotako satira, epigrama, alegia, bertso erlijioso eta abarren artean, euskal ohituren deskripzioari eskainitakoak izango dira esanguratsuenak.

XIX. mendeko euskal bertso gintzan bada Neoklasizismoan oin hartzen duen bertso-rik. Adierazgarrienei, hala ere, ez darie kutsu neoklasikoa, «Apolo eta Musak» honi darion bezala. Data hauetan ia inork ez du sinesten Antzinako mitologian, eta mitologia desagertu egiten da poesia erromantikotik. «Benetan» esperimentatzen denak ordezkutzen du.

Hala egin zuen Piarres Topet «Etxahun»ek, bertso autobiografikoetan azaldu zuenean bere bizitza tragiko eta grinatsua. Edo Indalezio Bizkarrondo «Bilintx»ek; adieraztean: «una queja tan personal y desnuda que resulta casi impúdica» (68). Edo Jean Baptiste Elizanburuk, sentimenduen isuri bihozbera dakarrenean, gai bakoitzari adierazpen-modua egokituz.

Gizaki mailako berezitasuna ez ezik, gizatalde mailakoa ere azpimarratu zuen Erromantizismoak. Hortxe dute oinarri Eusebio Maria Azkueren ohituzko koadroak, edo Hiribarrenen *Eskaldunac* (1853) konposizioak, edo Grazien Adema «Zalduby»ren «Pilotariak» sailak (69). Euskarri erromantikoa dute, halaber, Grazien Adema «Zalduby»ren kanta aberkoiek (70) edo Felipe Arrese Beñiak, Euskal Herriaren lehena eta oraina kontrajarriz, joandako denborez azaleratutako nostalgiak.

Hauspo erromantikoak haize emanda eratu ziren Lore-Joko eta euskal festa eta hauetan antolatutako sariketa literarioak.

Bertso soltea egiten da XIX. mendean. Bost bat mila bertso-lerrok osatzen dute Hiribarrenen *Eskaldunac*, konposiziorik luzeena. Ez dago batasun bat osatuz egindako beste poesia-multzorik. Ez dago poemategirik, ez barne-lotura duen poema-sailik. Hori baino errazagoa da bertsoak egiteko modua, bertso solte guztien lantze-maila berdina ez bada ere. Antonio Arzak-ek, adibidez, ematen du urratsen bat poesia espazialean (71). Baina, oro har, bide herritarrak jarraituz garatutakoa da XIX. mendeko bertso gintza.

Peru Abarka idatzi eta ia mende batera dator Txomin Agirrerren *Auñemendiko Lorea* (1898), lehen euskal eleberrizat har daitekeena. Eleberri historikoa da, mugimendu erromantikoak Walter Scott-ekin hasi eta bultzatutako eleberri motakoa. Kristautasunak Auñemendi mendietan izandako garaipena du gai. Auñemendiren erabilera sinekdotikoa bide, Euskal Herrira hedatutako garaipena da. Euskal izaera goraiatzeko bat, herri desberdinen arteko lokarri

(68) MICHELENA, Luis: *Historia de la literatura vasca*, 132. or.

(69) *RIEV*, II, 1908, 90-94. orr.

(70) «Chants patriotiques», *RIEV*, III, 1909, 396-400. orr.

(71) «Baga» izenburupean argitaratzen du. Ik. *Euskal-Erria*, XXIII, 1890, 202. or.

gisa aurkezten du kristau fedea. Lokarri honek lotzen ditu frankoak eta euskaldunak, luzaroan elkarren etsai izanak.

Erraz samar azal daiteke non duen zilbor-hestea mende Erdiko eleberrigintzak; hain zuzen, XIX-XX. mendeen arteko mugan azaleratzen hasi eta XX.aren lehen erdian garatu denak: *Peru Abarkan* mamitutako mundu-ikuskerari eusten dio. Mundu-ikuskerari honen eraketak, Erromantizismoaren zainetarik iragaziz, euskarak eta euskal letrek egindako ibilbidearen herentzia jasotzen du. Berdin eleberrigintzak. Herentzia berezi samarra da, hizkuntza arautu eta normalizatuena ez bezalakoa. Hala ere, ez ditu eragiten Europako Mendebaldean zeharo isolatuta dauden eleberritxi batzuk, euskararen eta euskal letren ibilbide berezia dela medio. Ikuskerari horren igorleak ez dira soilik euskal eleberritxiak. Ez dira eta ezin daitezke izan; aire erromantikoa bera arnastu baitzuten beste batzuek ere. Oso konplexua da mugimendu erromantikoa; plurala eta kontraesanak dituen. Osagai desberdinez osatutako airea. Baina osagai berak arnastu zituzten batzuek. Hala, Txomin Agirrek *Auñemendiko Lorean* baino urte batzuk lehenago, mundu-ikuskerari bera azaldu zuen gaztelaniaz Francisco Navarro Villosladak, *Amaya o los vascos en el siglo VIII* (1879) eleberrian, nahiz eta gaztelaniaren eta gaztelar letren ibilbidea ez izan euskararena eta euskal letrena bezalakoa. Oinarri ideologiko berak dituzte Antonio Trueba, Oscar Rochelt edo Jose Maria Peredaren idazlanek eta Txomin Agirrerenek. Haien gaztelaniaz idazten dute; Agirrek euskaraz. Baina alde ideologikorik ez dago horien langintza literarioan, nahiz eta idazlan batzuk landuagoak izan eta hobeto eraturako istorioa aurkeztu. Testu-azterketa literario batek atzemango lituzkeen aldeak ezin heda daitezke euskarri ideologikoetara.

Berezitasuna ez dago hor, baizik aire erromantikoa horren iraupen oso luzea eta, batez ere, geroztikako aire-berritzeak baztertzearan. Bizi-iraupen luzea du hauspo erromantikoa, baina deigarriagoa da nola hauspo horrek gainontzeko etorri bidea ixten dien. Euskal eleberritxi guztiek mundu-ikuskerari bakar azaleratzen dute. Badirudi talde soziologiko bakar batekoak direla euskal hiztun guztiak eta mundu-ikuskerari bera dutela. Hori da gertaerarik azpimarragarriena. Eta ez, horrenbeste, gaztelar eleberrigintza eta, batik bat, frantses eleberrigintza ez bezalako bideetan ibiltzea, hain zuzen, hauen garaikide den euskal eleberritxi jaio berria. Izan ere, homogeneotasuna baino errazago esplikatu daiteke berankortasuna. Mugimendu literarioak ez dira une berean sortzen herrialde desberdinetan, edo une berean iristen sorlekutik alderdi guztietara. Aldi jakin batean, elkarrekin ikusten dira lehenago eta beranduago jaioak. Mugimendu literario desberdinak aldi berean gertatzen dira herrialde batean. Ondorioz, arrunta da heterogeneotasuna. Horregatik egiten da nabarmena euskal eleberrigintzak oinarri ideologiko bakar bat izatea euskarri. Eta, adibidez, lekurik ez izatea errealismoarentzat edo naturalismoarentzat. Bitartean, mundu-ikuskerari desberdinak elkarrekin bizitzen ikusten ditugu hizkuntza normalizatuak darabiltzaten eleberritan.

Mende erdi luze batean ez da berrituko euskal eleberrigintza. Ez da horrela gertatzen, ordea, XIX. mendean garatutako bertso-gintzarekin. Dagoeneko, poesia-liburuak idazten dira XX. mendearen lehen hamarkadetan. Batasun baten baitan egindako poesia da. Eta 1930aren inguruan kokatzen da poesiarren eraberritzea; Lauaxetaren eta Lizardiren eskutik, batik bat. Baina:

 Ezta zalantzarik Lizardi'gan. Pozik dago biziak eskeintzen dionaz eta fedek agintzen dionaz. Alferrik bilatuko duzute beragan Europa eta mundu guztia dardarazten asia zen lur-ikararen berririk. Dardarak ezkinduen artean ukitu edo, ukitu baginduen ere, begi belarri erneak eta arima urduria bear ziren zirrara sumatzeko. Bizi-leku sendoan bizi zen. Zimenduetan ez-ezik, etzen paretetan arte-siturik ageri. Axalean zertxobait aldaturik ere, bizimodua, uste, iritzi ta sinesteak oiturazkoak ziren, gurasoengandik zetozenak, eta gizaldi berriek aztertu gabe berreganatzen zituzten, beste edozein ondasun bezala (72).

Oinarri bat eta bera dute eraberritzaile guztiek.

* * *

Bizkaitik Gipuzkoara

Zatozkida, Goi-arnas
eizu nerekin lan,
erri baten arnasa
mamitu dezadan (73).

Goi-arnasaren laguntza eskatzen du Orixek, Euskalzaleak bazkunaren mandatua betetzeko, honek Lönnrot-en *Kalevala* (1835) finlandiar epopeiaren antzeko obra bat mami zezala eskatu zionean (74). Orixek bere ulerkuntza eta jarraibideen arabera bete zuen eskaria; 1935erako bete ere. Hitzaurrean ikasiei esaten dienez, «epopeiari urbilenik» ikusten du emaitza. Ez zebilen oker Orixe, idazlana literatur genero horren barrutian kokatzerakoan. Dirudienez, «reconstitución total y cabal de la vida vasca» (75) baitzuen lanak asmo. Epopeiak, izan ere, bere baitan hasia eta bukatua eratzen du bizitzaren osotasuna (76).

(72) MITXELENA, Luis : «Sarrera-itx batzu» in TXILLARDEGI, (J. L. Alvarez): *Leturiaren egunkari ezkutua*, Leopoldo Zugaza editor, Durango, 2. argitarapena, 1977, 12. or.

(73) ORMAETXEA, Nikolas, «Orixe» : *Euskaldunak*, Itxaropena argitaldaria, Zarautz, 1950, 13. or.

(74) Hala dio Euskalzaleak bazkuneko kide Antonio Maria Labayenek, nahiz eta gero beste norabide bat hartu zuen Orixek. Ik. LABAYEN, A. M.: «Introducción» in ORMAECHEA, Nicolás, (Orixe): *Compendio del poema vasco «Euskaldunak» con glosario romance*, Editorial Icharopena, Zarautz, 1951, XVII. or.

(75) IBAR: *Genio y lengua*, Librería de Mocoroa Hermanos, Tolosa, 1935, 214. or.

(76) «La epopeya forma una totalidad de vida acabada en sí misma». LUKACS, Georg: *Teoría de la novela*, Edhasa, Barcelona, 1971, 63-64. orr.

Berandu samar zetorren. Berandu, idatzi zuenerako; are beranduago, argitaratu ahal izan zuenerako, 1950ean.

Homerok landutako generoak izan zuen jarraitzailerik XIX. mendean ere. Herder-ek adierazia zuen, 1767rako, bere izaera berezia duela herri bakoitzak. Zeinahi nazioaren izaera berezia bere herriaren espirituan azaltzen da. Izaera berezi hori herri horren ohitura, erakunde, arte eta literatur lanetan adierazten da, eta bere baitan du balioa. Alemaniatik etorritako ideia horren magalean idatzi zuen Elias Lönnrotek *Kalevala* edo Frédéric Mistralek *Mireio* (1859). Baina aldi erromantikoa ondo igarota da, Orixek *Euskaldunak* idazten hasten deanean. Aitortu behar da, dena den, euskal eleberrigintzak espiritu erromantikoz elikatzen jarraitzen duela, Orixek egiteko horretan ari zela; eta baita geroago ere. Euskal adierazpen epikoak oinarri jakina du: ustez euskal izaera dena adierazten ari da, aingura Erromantizismoan botata.

Lazarragaren eskuizkribuak erakutsi duenez, XVI. mendean bertan hasi zen euskal narratiba. Baina eskuizkribua azaldu arte, XIX. mendearen azken alderaino luzatzen zen narratibaren jaiotza. Inprimatu gabe eta jarraipenik gabe gelditu zen, ordea, Lazarragaren lekukotasuna. Hala, XIX-XX. mendeen arteko mugan argitaratuko dira lehen eleberriak. Hauek erromantizismo berantiarra dute euskarri, eta ez errerealismo garaikidea.

Ez zen eleberririk erromantiko honen garaia; ezta epopeiarena ere. Ziurtasunen mundu baten gainean eraikitzen baitira bata eta bestea.

Ez zen eleberririk erromantiko honen garaia: pertsonaia nagusiek ez baitute inoiz huts egiten. Bide zuzenari jarraitzen diote beti, Kristoren legea argi eta gidari. Horregatik, protagonistatutako istorioan barrena, arrisku-uneak igarotzen beharrean izanda ere, ez dago benetako arriskurik. Zoriona, bakea eta atsedena izango dituzte zain istorioaren amaieran, inolako zalantzarik gabe. Frakaso guztietatik salbatzen ditu Kristoren argi gidariak. Pertsonaia eredugarriek ezin dute frakasatu. Bai baitakite zein den jokabide zuzena; zalantza-izpirik gabe jakin ere. Eta frakaso guztiak saihesten baititu zuzen jokatzeak.

Ez zen epopeiaren garaia ere. Barne-ziurtasunen gain eraikitzen baita epopeia; eta barne-ziurtasun honek, zentzu hertsian behintzat, abentura bazterten baitu. Epopeietako heroiak, nahiz eta abentura sail nabarra igarotzea, garaile aterako dira, zalantzarik gabe. Ezinezkoa da, izan ere, deabruetako abantailarik ez izatea jainkoek gobernatutako munduan. Horrexegatik ez dago dudarik. Garaile aterako dira heroiak.

Orixek *Euskaldunak* «epopeiari urbilnik»- argitaratzen duenerako, atez-joka zen Hegelek epopeia burgesa deitutako testu-generoa. Agertzeaz zegoen lehen euskal epopeia burgesa. Jainkorik gabeko mundua zekarren. Heroiak deabruzkoa zuen psikologia: demoniozkoa.

Bai: epopeia burgesa. Izan ere, zentzu hertsian bederen, epopeietako heroia ez da behin ere gizabanakoa. Epopeiak, pertsona ez baina, komuni-

tatea du xede. Hauxe jo izan da, garai guztietan, epopeiaren ezaugarri funtsezkotzat.

Komunitatea, preseski euskal komunitatea, adieraztea zuen helburu *Euskaldunak* poemak. «Euskalerrri osoa dut kanta-gai, ez biko bat edo beste, gure gauzeri lokarri bat ezartzeko asmatu ba dut ere» (8. or.) zioen Orixek berak hitzaurrean. Jomuga pertsonal bat besterik ez du 1950eko hamarkadan ate-joka zen Txillardegiren *Leturiaren egunkari ezkutuko* (1957) Leturiak. Erantzunak dituen mundua da *Euskaldunak* poemakoa —erantzun ukaezinak izan behar nahitaez, Jaungoikoaren aurrean eta Honen graziaz sortuak (77)—; etengabeko bilaketan murgildurik dabil Leturia. Goi-arnasari deitu ondoren, barne-ziurtasunen mundu bat eraikitzen zuen *Euskaldunak* poemak. Euskaldunek osatzen zuten heroia: pertsonaien erretaula oso zabal batek. Eta, gainera, abentura sail nabarra igaro beharrik ere ez zeukan. Ez baitzegoen deabrurik. Bere bizitza kontatzen ari zen, dela lanean, dela festan, beti senidetatsun-giroan. Ziurtasun-izpirik gabeko mundua eraikitzen du *Leturiaren egunkari ezkutuko*. Deabruzkoa, demoniozkoa da Leturia heroiaeren psikologia. Eta bere xedea aurkitu uste bakoitzaren ondotik, frakaso dator. Bilaketek frakasoara daramate beti, harik eta bere buruaz beste egiten duen arte. Barnean darama etengabe frakasoara kondenatzen duen deabrua. Eta ez du jainkoen laguntzarik deabrua menderatzeko. Aproblematicoa zen *Euskaldunak* poemako heroia. Gizabanako problematikoa da Leturia.

1957: Juan San Martin euskaltzain urgazle hautatutako urtea. Urte horretan sartzen da Leturia euskal literaturan. Berri ezin kezkarriagoa eta larriagoa dakar sarrerak: demoniozko heroia jaio da, non eta Jainkoak deabrua garaitua zuela ondo zekiten letretan. Bazekiten Trentoko Kontzilioa heldu aurretik, eta bazekiten honen ostean. Hala ikasia zuten musa profanoen argitan, eta ugariagoa eta emankorrago izandako musa berri dibinoaren argitan. Galderek, zalantzek, bilatu beharrak egin dute agerrera, non eta, erantzunak eta ziurtasunak izanik, ezer bilatu beharrik ez zuen literatura batean. Birrinduta gelditzen ziren ordu arteko euskal adierazpen literarioaren oinarri ideologikoak eta erlijiosoak. Lurrikarak harrapatu zuen ordu arteko mundu irmoa. Eta, aurretiaz, pitzatuta dagoen mundu batetik idatzi beharko da. Hain sakona izanik lurrikararen astinaldia, derrigorrean sumatuko zuen, Debarro honetan, ia bost mende lehenago hilobiratutako Ozaetako Santxa Otxoa andreak. Hezurmuinetan sumatu ere. Berrero balia zitzakeen, senarra hilotz ikustean bezala, barne-barneko sentimenduek eragindako hitzak. Eta berrero, aldarrikatu:

«Oñetaco lurrau jabilt icara»

(77) Hala dio Ibarrek. Ik. IBAR: *Genio y lengua*, 230. or.